

ДЭЙКТЫЧНЫ АСПЕКТ СЕМАНТЫКІ ПРЫНАЛЕЖНЫХ ЗАЙМЕННІКАЎ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Дэйкісі разам з мадальнасцю і рэферэнцыяй з'яўляецца неабходнай катэгорыяй для пераўтварэння сказа ў выказванне. Традыцыйна гэты тэрмін выкарыстоўваецца ў мовазнаўстве для абазначэння функцыі ўказання як «суаднясенне з асобамі, прадметамі або падзеямі, што знаходзяцца ў пэўным стаўленні да моўцы ці моманту гаворкі» [3]. Да тыповых лексем, якія выконваюць дэйктычную функцыю ў маўленчай камунікацыі, адносяць прыслоўі часу і месца, указальныя, асабовыя і прыналежныя займеннікі, што гістарычна развіліся ў асобную падсістэму з формаў роднага склону асабовых займеннікаў і маюць глыбокую ўнутраную сувязь з імі [8], паколькі перадаюць ідэю ўзаемадзеяння суб'екта з навакольным светам [2].

На думку А.Н. Кірвалідзе, асаблівасць пасесійных займеннікаў як дэйктычных знакаў крыецца ў іх семантыцы, што «складаецца з агульнакатэгарыяльнай прыметы валодання-прыналежнасці, якая адлюстроўвае адносіны міжаб'ектных залежнасцей рэальнай рэчаіснасці ў абагульненым выглядзе і дэйктычных прымет, што ажыццяўляюць ўказанне на ўладальніка праз характэрызацыю апошняга па яго ролі ў маўленчым акце камунікацыі» [4]. Такім чынам, у семантыцы прыналежных займеннікаў адбываецца сумяшчэнне дэйктычных і назывных сем [5; 10].

Нягледзячы на тое, што пасесійны кампанент з'яўляецца асноўным у структуры значэння прыналежных займеннікаў, яны «вельмі рэдка (па некаторых падліках, толькі ў 5% выпадкаў) пазначаюць ўладанне само па сабе» [8]. Значна часцей яны перадаюць ідэю прыналежнасці праз пазначэнне межаў асобаснай сферы суб'екта маўлення, пад якой разумеецца ментальная прастора, куды «уваходзіць моўца і ўсё, што яму блізка фізічна, маральна, эмацыйна ці інтэлектуальна» [1]. Відавочна, што пасесівы псіхалагічна дапамагаюць чалавеку акрэсліць тэрыторыю яго інтарэсаў, кола яго родных і знаёмых. Разгледзім функцыянаванне беларускіх прыналежных займеннікаў і іх прагматычную значнасць у працэсе камунікацыі. Ілюстратыўныя прыклады былі ўзяты з беларускага падкорпуса Нацыянальнага корпуса рускай мовы [7]. Разам з вылучэннем межаў тэрыторыі і ўказання праз устанаўленне пэўных адносін да асобы, якая выступае суб'ектам валодання, у маўленчай камунікацыі прыналежныя займеннікі выконваюць шырокі спектр прагматычных функцый. Іх можна падзяліць на першасныя і другасныя.

Першасныя прагматычныя функцыі прыналежных займеннікаў з'яўляюцца канвэнцыянальнымі, паколькі яны прадпісаны соцыюмам і

выконваюцца аўтаматычна. Як правіла, гэта рознага тыпу клішэ, напрыклад, *Шчыра Ваш* выкарыстоўваецца аўтарам напрыканцы ліста і з'яўляецца неад'емным элементам афіцыйна-дзелавога стылю. У маўленчай камунікацыі, дзе адбываецца непасрэдны абмен выказваннямі паміж двума ці некалькімі асобамі, прыналежныя займеннікі набываюць другасныя прагматычныя функцыі, якія дазваляюць рэгуляваць камунікацыю моўцы і адрасата на аснове двух тыпаў апазіцый: 1) *асобаснай*, калі суб'ект маўлення задае пэўную танальнасць зносін з адрасатам: – *Адчуваю, Янка, і ведаю, што ты – мой сапраўдны друг* (Я. Колас. На ростанях); 2) *аксіялагічнай*, калі маўленчае ўзаемадзеянне ўдзельнікаў камунікацыі рэгулюецца сістэмай ацэначных устаноўак (правільна / няправільна, дапушчальна / недапушчальна і т.п.): *Цікавы праект, – сказаў Гукан. [...] – Цікавы. Але не нашы ўплывы, Сямён Парфёнавіч. Не наш стиль, форма. Заходнія* (І. Шамякін. Сэрца на далоні).

Прыналежны займеннік *мой* мае значэнне 'які належыць мне, адносіцца ды мяне' [6]. Згодна з псіхолагам Уільямам Джэймсам, чалавечае «я» складаецца з шматлікіх «маё»: псіхіка, адзенне, жыллё, сям'я, сябры, рэпутацыя, праца [11]. У выказванні прагматычны патэнцыял пасесіва *мой* залежыць ад яго непасрэднага асяроддзя: напрыклад, звароты, што ўключаюць у сябе займеннік *мой* у спалучэнні з *ты* і імем адрасата спрыяюць збліжэнню моўцы і слухача з ўключэннем апошняга ў асобасную сферу суб'екта маўлення: – *А мая ж ты даражэнькая, а мая ж ты таечка. А Я ж з табою жаніцца хацеў* (Караткевіч. Чорны замак Альшанскі). *Дык вось у які шырокі свет, на якія вальнейшыя жыццёвыя прасторы трапіў я, мой ты любы таварышу!* (Гарэцкі. Меланхолія). Аб'яднанне ў адным словазлучэнні займеннікаў 1-й і 2-й асобы *мой* і *ты* стварае калектыўны суб'ект *наш*, які не зводзіцца да простага сумы індывідуальных суб'ектаў, але з'яўляецца аўтаномным адносна іх: – *Раніцы добрай, Пётра Аляксандравіч, свет вы наш* (У. Караткевіч. Каласы пад сярпом тваім).

Нягледзячы на тое, што займеннік *наш* паказвае на множнасць суб'ектаў, гэты пасесіў часта пазначае моўцу, які атаясамляе сябе з дадзеным калектывам (карпаратыўна-інклюзіўная семантыка), падзяляе прынятыя ў ім правілы і абавязкі і ацэньвае іх станоўча: *Хто ў наш час стары? Хто не робіць, хто сам сябе абвясціў старым* (Шамякін. Вазьму твой боль). Увогуле, як паказаў аналіз фактычнага матэрыялу, сучасны прагмасэнс пасесіўнага займенніка *наш* 'правільны, дарэчны, верны ў дадзеным соцыуме' адрозніваецца ад свайго вузкага першапачатковага значэння 'родны, блізкі' — сваёй ідэалагізаванасцю і маштабнасцю як у наступных кантэкстах: – *Цяпер, браце, наша свята!* – сказаў бацька Міколку. – *Цяпер паравозы нашы* (= 'правільны з пазіцыі прынцыпаў сацыяльнай справядлівасці, свабоды і роўнасці'), *дарогі нашы, дзяржава наша. І каб толькі не ворагі – жыць бы нам ды пажываць, на працу сваю любаваяца* (М. Лынькоў. Міколка-паравоз).

Суб'єктна-арыентаваная семантыка прыналежных займеннікаў *мой, наш* дэтэрмінуе іх выкарыстанне моўцам для рэалізацыі:

1) тактыкі ўказання на перспектыву: *За атрад я ручаюся. Цяпер слухай мой план. Проста і ясна, – сказаў Брытвін, але змоўк і раздумна паглядзеў у агонь* (Быкаў. Круглянскі мост);

2) тактыкі ілюстравання як выкарыстання фактаў і прыкладаў з асобаснага вопыту суб'єкта маўлення з апорай на агульны з адрасатам прэсупазіцыйны фонд ведаў: – *Памятаеш нашу першую сустрэчу? Тою раніцай я заходзіла да сваіх знаёмых на апельсіны: яны недзе дастаюць іх, казалі, што могуць дастаць і мне* (М. Стральцоў. Сена на асфальце) [9];

3) тактыкі кааперацыі як стварэння ў свядомасці адрасата адчування яднання, супольнасці з адрасантам: – *Справа, браце, у тым, што, як кажучь, не звяліся яшчэ багатыры на нашай зямлі. Нас назвальнялі, а вось знайшліся паміж нашаю братвою людзі, аб якіх мы нічога не ведаем і якія не мірацца з нашым звальненнем, заступаюцца за нас, пратэстуюць. І наша справа такім чынам набывае пэўны водгук* (Я. Колас. На ростанях).

Семантыка прыналежных займеннікаў 2-й асобы *твой і ваш* дыяметральна процілеглая семантыцы 1-й асобы *мой і наш*, паколькі гэтыя займеннікі ўказваюць на ўдзельнікаў моўнага акту (*мой, наш* – на адрасант, *твой, ваш* – на адрасат). Іх фармальная структура мае падобныя рысы, таму яны лёгка рыфмуюцца, што фіксуецца ў шматлікіх прымаўках і прыказках [8]: *Два бандзюкі – і нашым і вашым – і вы, апошні ліст на дрэве, квяціна ў крапіве* (У. Караткевіч. Чорны замак Альшанскі). У спалучэнні з уласнымі імёнамі *ваш і твой* могуць набываць якасна-ацэначныя прыметы і перадаваць значэнне адмоўнай ацэнкі: – *Ну, а дзе ж ваш Кіеў, дзе кіеўскі жаніх?* (К. Тарасаў. Тры жыцці княгіні Рагнеды).

Прыналежныя займеннікі 3-й асобы *яго, яе, іх (іхні)* традыцыйна ўказваюць на некамунікатыўных асоб, якія не з'яўляюцца непасрэднымі ўдзельнікамі моўнага акту і выкарыстоўваюцца камунікантамі для рэалізацыі тактыкі супастаўляльнага аналізу і дыстанцыявання на базе семіятычнай апазіцыі *свае – чужыя*, якая выяўляецца праз проціпастаўленне займеннікаў *наш / іх (іхні)*, тыя: – *А хоць бы, як у амэрыканскай арміі. Мы ж на курсах яе вывучалі. Дык наша ад іхнай – як зямля ад неба* (В. Быкаў. Ваўчыная яма).

Прыналежныя займеннікі *свой* акумулююць у сабе прагматычныя сэнсы ўсіх трох асобаў, таму яго ацэначны дыяпазон значэнняў вельмі шырокі: ад *свой* «са знакам плюс», дзе ён эmfатычны і знаходзіцца ў націскавой, рэматычнай пазіцыі (– *Аткрый, мамаша. Сваі* (В. Быкаў. Знак бяды) да ненаціскавага *сваі* «са знакам мінус» (– *Я табе з дружыны, з паходу залаты і срэбны бранзалет прывязу. – Спруцяней ты са сваімі бранзалетами, – пачала хустачкаю выціраць слёзы жонка* (Л. Дайнека. След ваўкалака).

Такім чынам, праведзены аналіз дазваляе зрабіць выснову аб прагматычнай значнасці прыналежных займеннікаў, якія, разам з ажыццяўленнем функцыі ўказання на ўладальнікаў праз характэрызацыю іх

роляў ў маўленчым акце, дазваляюць ўдзельнікам камунікацыі рэалізаваць пэўныя тактыкі і рэгуляваць свае ўзаемаадносіны ў працэсе камунікацыі.

Літаратура

1. Апресян, Ю.Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира / Ю.Д. Апресян // Семиотика и информатика : сб. науч. ст. / Всесоюз. ин-т науч. и техн. информ.; редкол.: А.И. Михайлов [и др.]. – М.: ВИНТИ, 1986. – Вып. 28. – С. 5–33.
2. Болдырев, Н.Н. Когнитивный аспект семантики притяжательных местоимений / Н.Н. Болдырев // Русский язык: исторические судьбы и современность. – М.: Изд-во МГУ, 2001. – С.89–90.
3. Жеребило, Т.В. Словарь лингвистических терминов [Электронный ресурс] / Т.В. Жеребило. – Режим доступа : http://linguistics_dictionary.academic.ru. – Дата доступа : 10.01.2016.
4. Кирвалидзе, Н.Г. Семантика и текстообразующие функции английских дейктических слов / Н.Г. Кирвалидзе. – Тбилиси : Изд-во Тбил. ун-та, 1989. – 306 с.
5. Левковская, К.А. Местоимения и местоименные слова / К.А. Левковская. – М.: Высшая школа. – 173 с.
6. Мой // Тлумачальны слоўнік беларускай мовы [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступа : <http://rv-blr.com/dictionary/explanatory>. – Дата доступа : 16.02.2016.
7. Национальный корпус русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ruscorpora.ru/search-para-be.html>. – Дата доступа : 12.12.2015.
8. Норман, Б.Ю. Лингвистическая прагматика (на материале русского и других славянских языков) : курс лекций [Электронный ресурс] / Б.Ю. Норман. – БГУ : 2009. – Режим доступа : <http://elib.bsu.by/handle/123456789/1690>. – Дата доступа: 10.01.2016.
9. Стральцоў, М. Сена на асфальце [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступа : http://knihi.com/Michas_Stralcou/Siena_na_asfalcie.html. – Дата доступа : 12.04.2016.
10. Уфимцева, А. А. Типы словесных знаков / А.А. Уфимцева. – М.: Наука, 1974. – 389 с.
11. James, H. The Principles of Psychology / H. James. – Vol. 1. – New York: Henry Holt, 1890. – P. 291–292.